

ANNA SOBECKA
[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-8234-0559](https://orcid.org/0000-0001-8234-0559)
UNIwersytet Gdański

JACEK SZWEDO
[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-2796-9538](https://orcid.org/0000-0002-2796-9538)
UNIwersytet Gdański

RYSUNKI SAMUELA NIEDENTHALA. POCZĄTKI HISTORII NATURALNEJ I ZOOLOGII NA POMORZU W XVII WIEKU

Słowa kluczowe: Samuel Niedenthal, historia naturalna, zoologia nowożytna, ptaki, owady, Gdańsk

Keywords: Samuel Niedenthal, natural history, early modern zoology, birds, insects, Gdansk

Abstrakt: Celem artykułu jest analiza obszernej kolekcji rysunków zoologicznych Samuela Niedenthala, które zachowały się w Dreźnie. Zostały one wykonane różnymi technikami i przedstawiają wiele gatunków zwierząt. W niniejszym tekście zwrócono uwagę przede wszystkim na studia nad owadami. Ta spuścizna jest wyjątkowa i ważna, biorąc pod uwagę zniszczenie dorobku artystycznego malarza, ale także rozwój nauki w jego czasach. Przedstawienia zwierząt, ptaków i owadów autorstwa Niedenthala są pierwszym tak kompletnym kompendium stworzonym w XVII-wiecznej Europie Środkowej. Szczegółowe ilustracje pozwalają na identyfikację gatunków występujących na tym obszarze.

Abstract: The aim of the work is the analysis of the extensive collection of the zoological drawings by Samuel Niedenthal, that has been preserved in Dresden. They were executed using various techniques and they are depicting a variety of animal species. This article drew attention especially to studies of the insects. This legacy of Pomeranian zoology is unique and important considering the destruction of the painter's artistic oeuvre, but also development of science in his time. Niedenthal's depictions of animals, birds and insects are the first such complete compendium created in the 17th Century Central Europe. The detailed pictures make it possible to identify species occurring in the area, representing the first records of them in Pomerania.

Samuel Niedenthal to artysta urodzony w Erfurcie najpewniej ok. 1620 r., działający w drugiej i trzeciej ćwierci XVII w. w Gdańsku. W nielicznych znanych opracowaniach jego twórczości, głównie notach słownikowych, powtarzano informację, że był on portrecistą i malarzem zwierząt¹. W Gdańskim Archiwum Pań-

¹ G. Cuny, *Samuel Niedenthal*, [w:] *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Von der Antike bis zur Gegenwart*, t. 25, red. U. Thieme, F. Becker, Berlin–Leipzig 1931, s. 460; W. Drost, *Danziger Malerei. Vom Mittelalter bis zum Ende des Barocks*, Berlin–

stwowym zachowała się znaczna grupa dokumentów związanym z tym malarzem. Wiemy, kiedy został wpisany do księgi obywatelstwa, kiedy został członkiem cechu i w jakich latach miasto wypłacało mu stosowne kwoty za wykonane prace malarskie². W okresie nowożytnym musiał być cenionym i znanym malarzem, gdyż jego prace eksponowane były w Ratuszu Głównego Miasta³. W zbiorach publicznych nie zachowały się jednak żadne sygnowane dzieła olejne jego autorstwa. Reprodukowano dotąd tylko dwa przypisywane mu obrazy animalistyczno-narracyjne⁴. Znane są pojedyncze grafiki wykonane według jego wzoru⁵.

Przyjmuje się, że Niedenthal przybył do Gdańska ok. 1635 r., niewykluczone jednak, że miało to miejsce nieco wcześniej. Nad Motławą rozpoczął naukę w pracowni Jacoba Liskorneta starszego⁶. Po uzyskaniu dobrego świadectwa od mistrza starał się w 1637 r. o wsparcie finansowe od Rady Miejskiej Gdańska, które zamierzał przeznaczyć na podróż artystyczną, ale go nie uzyskał⁷. Podróż jednak odbył, odwiedzając z całą pewnością Holandię i kilka miast niemieckich. W 1643 r. odnotowany został w księdze cechu malarzy w Gdańsku jako portrecista. Najpewniej utrzymywał się z malowania wizerunków mieszczan oraz obrazów emblematycznych, na co znajdujemy potwierdzenie w źródłach⁸. Wiadomo jednak, że jego pasją były przedstawienia zwierząt. W roku 1644 Niedenthal poślubił Marię z d. Deterss, córkę rzeźbiarza i snycerza. Para miała czterech synów, ochrzczonych w latach 1648, 1652, 1656 i 1663 w kościele św. Katarzyny na Starym Mieście. W połowie wieku Niedenthal był starszym cechu i przyjmował prace mistrzowskie od kilku uczniów – Davitta Klugego, Petera Warburga, Andreasa Stecha (1635–1697) i Christiana Horna. Jego najmłodszy syn – Johann Jacob (1663–1695) – został członkiem cechu malarzy w Gdańsku i pracę mistrzowską złożył u Stecha⁹. Najczęściej przyjmuje się, że Samuel Niedenthal zmarł przed rokiem 1666, kiedy wdowa po nim poślubiła jego ucznia – malarza Christiana Horna. Część badaczy podaje późniejsze lata jako datę śmierci artysty¹⁰.

Poza dwoma tekstami z XIX i początku XX w.¹¹ badacze nie analizowali twórczości rysunkowej Niedenthala. Niezwykle bogaty zbiór prac artysty zachował się jednak w Kupferstich-Kabinett w Dreźnie. Na przełomie XX i XXI w. zwrócili nań uwagę badacze brazylijscy, analizujący rysunki fauny południowoamerykańskiej jego autorstwa¹². Kilka lat później Jacek Tylicki opublikował katalog nowożytnych rysunków gdańskich, uwzględniając sygnowane dzieła Niedenthala, jednak ze względu na przekrojowy charakter książki poszczególne prace nie były w książce szerzej analizowane¹³. Dzięki znajomości rysunków zachowanych w Dreźnie możliwe stało się związanie z Niedenthalem malowidła znanego dziś tylko z fotografii, przed wojną będącego częścią zbioru gdańskiego Muzeum Miejskiego (Stadtmuseum)¹⁴. W książce dotyczącej obrazowania natury w nowożytnym Gdańsku omówionych zostało 25 jego rysunków, w osobnym tekście

Leipzig 1938, s. 141; F. Schwarz, *Samuel Niedenthal*, [w:] *Altpreußische Biographie*, red. Ch. Krollmann, t. 2, Königsberg–Marburg a/Lahn 1943, s. 468; K. Jackowska, *Samuel Niedenthal*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 5: *Le–M*, red. J. Derwojed, Wrocław 1993, s. 53–54.

² J. Pałubicki, *Malarze Gdańscy. Malarze, szklarze, rysownicy i rytownicy w okresie nowożytnym w gdańskich materiałach archiwalnych*, t. 2: *Słownik malarzy, szklarzy, rytowników i rysowników*, Gdańsk 2009, s. 559–593.

³ F.C.G. Hirsching, *Nachrichten von sehenswürdigen Gemälde und Kupferstichsammlungen, Münz-, Gemmen-, Kunst- und Naturalienkabinetten, Sammlungen von Modellen, Maschinen, physikalischen und mathematischen Instrumenten, anatomischen Präparaten und botanischen Gärten in Teutschland nach alphabetischer Ordnung der Städte*, t. 2, Erlangen 1787, s. 125. Na akwaforcie Johanna Karola Schultza ukazującej wnętrze Kamlarii widoczny jest obraz, wiązany w źródłach z Niedenthalem, ukazujący ssaka wodnego (miecznika?), dużych rozmiarów, J.C. Schultze, *Danzig und seine Bauwerke*, Zweite Folge, nr 16, <https://polona.pl/item-view/da4efa8b-e945-4b56-b68e-fb0ee1e3fe94?page=123> (dostęp: 20 II 2024).

⁴ Orfeusz, Drost, *op. cit.*, tab. 78; *Ucieczka zwierząt na arkę Noego*, https://research.rkd.nl/nl/zoeken?q=niedenthal&size=n_20_n&filters%5B0%5D%5Bfield%5D=db&filters%5B0%5D%5Bvalues%5D%5B0%5D=rkdimages&filters%5B0%5D%5Btype%5D=all (dostęp: 20 II 2024).

⁵ Portret młodej gdańszczanki Sybilli Schwarz musiał powstać najpóźniej w 1633 r., <https://www.rijksmuseum.nl/en/search/object-s?q=niedenthal&p=1&ps=12&st=Objects&ii=0#/RP-P-1914-3727,0> (dostęp: 18 II 2024).

⁶ G. Cuny, *Jacob Liskornet*, [w:] *Allgemeines Lexikon...*, t. 23, s. 282.

⁷ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APGd.), 300, C/613, s. 17, 27.

⁸ APGd., 300, 12/84, s. 182; *ibidem*, 12/87, s. 146; *ibidem*, 12/88, s. 27.

⁹ APGd., 300, C/613, s. 147.

¹⁰ Cuny, *Samuel Niedenthal...*, s. 460 (1682); A. Jaśniewicz, *Portret w Gdańsku. Od schyłku średniowiecza do późnego baroku (1420–1700)*, Gdańsk 2018, s. 455 (1672).

¹¹ C.T. von Siebold, *Neue Beiträge zur Wirbelthier = Fauna Preussens*, „Vaterländisches Archiv für Wissenschaft, Kunst, Industrie und Agrikultur oder Preußische Provinzial-Blätter”, 27, 1842, s. 420–437; J. von Gengler, *Die Klein’schen Vogelbilder*, „Journal of Ornithology”, 60, 1912, 4, s. 570–591.

¹² D.M. Teixeira, *Coleção Niedenthal. Animaux et insectes*, Petrópolis 2000 (Brasil Holandês).

¹³ J. Tylicki, *Rysunek gdański ostatniej ćwierci XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Toruń 2005, s. 216–236.

¹⁴ *Adam nadający imiona zwierzętom*, por. A. Sobeca, *Carl Borromäus Ruthart a sztuka Gdańska*, [w:] *Natura i duchowość. Carl Borromäus Ruthart (1630–1703)*, Gdańsk 2019, s. 21–23, il. 2.

analizowaliśmy przedstawienia gatunków rodzimych¹⁵. W niniejszym artykule, poza zwróceniem uwagi na biografię artysty, przedstawiamy pokrótce charakterystykę tomów drezdeńskich, skupiając się w dalszej części na analizie przykładów rysunków z tomu poświęconego owadom.

Zachowane w Dreźnie prace Niedenthala są niezwykle ciekawym przykładem zainteresowania historią naturalną i tematyką animalistyczną w sztuce Europy Środkowej. Woluminy o sygnaturach Ca 211, 215 i 224, odpowiednio obejmujące świat: zwierząt, ptaków i owadów, zawierają ponad 650 rysunków¹⁶, z których zdecydowaną większość należy wiązać z Niedenthalem. Wklejone do trzech oprawionych w skórę albumów, wykonane są w różnych technikach (szyft grafitowy, kreda, kredki, tusz, akwarela, gwasz, olej), na różnego rodzaju papierze o wymiarach od ok. 10 × 15 cm do ok. 20 × 35 cm. Dokładnej analizy podłoża poszczególnych prac nie można przeprowadzić, gdyż wszystkie one po przycięciu zostały naklejone na karty poszczególnych albumów. Pojedyncze rysunki zostały wycięte z ksiąg i mają odrębne numery inwentarzowe. Przykładem rozmieszczenia prac w tomie i jednocześnie śladu po wyciętym rysunku jest karta z naklejonym studium olejnym przedstawiającym psa (*Canis familiaris*) [r. 94] w różnych pozach (il. 1). Poniżej widoczny jest otwór po wyciętym przedstawieniu [r. 95] i fragment szkicu z kolejnej karty. Zaledwie pięć prac Niedenthala zostało zdigitalizowanych (przede wszystkim te wycięte z albumów) i są dostępne na stronie muzeum¹⁷.

Dzięki przekazowi źródłowemu, jakim jest „Quodlibet” Georga Schrödera wiemy, że najpóźniej w połowie lat 60. XVII w. omawiane rysunki były zebrane razem¹⁸. Autor bowiem już na pierwszej, zapisanej w 1665 r. karcie odnotowuje, niewątpliwie warte jego zdaniem najwyższej uwagi, trzy księgi autorstwa Niedenthala poświęcone zwierzętom (*Thierbuch*), ptakom (*Vogelbuch*) i owadom (*Insectenbuch*)¹⁹. Tomy przechowywane są w zbiorach drezdeńskich najpóźniej od połowy XVIII w., mogły tam jednak trafić już w pierwszej ćwierci stulecia. Trudno powiedzieć, kiedy, czy jeszcze w Gdańsku, czy już w Dreźnie zostały oprawione i kto nadał im francuskie tytuły widoczne na grzbietach, odpowiednio: „Animaux et Insectes”, „Oiseaux” i „Insectes”.

W tomach odnajdujemy rozmaite studia wykonane w Gdańsku (Danzick) i okolicach (Jaśkowa Dolina, Nowe Szkoty, Sopot, Hel). Niedenthal wykonywał też szkice, głównie fauny egzotycznej, według prac innych artystów i okazów, które oglądał w Amsterdamie i Berlinie²⁰. Inspiracją dla niego były zapewne rysunki Fransa Posta (1612–1680) i innych twórców z czasu dokumentacji holenderskiej Brazylii (Dutch Brazil) pod rządami Johana Mauritsa von Nassau (1604–1679)²¹. Niedenthal szkicował przedstawicieli fauny brazylijskiej, szczególnie licznych w tomie pierwszym, zarówno z natury, opierając się na okazach widzianych na przykład w 1643 r. w Amsterdamie²², jak i według rysunków różnych artystów. Żywe i wypchane zwierzęta trafiały do różnych kolekcji w Holandii, ale też do zbiorów nowo tworzonej kunstkamery Wielkiego Elektora w Berlinie²³. Egzotyczne gatunki kopiował za wspomnianym Postem i Zachariasem Wagenerem – przykładem mogą być wizerunki mrówkojada (*Tamandua*) i pancernika (*Dasypus novemcinctus*) lub puklerznika (*Euphractus*), których nazwy Niedenthal próbował tłumaczyć na język niemiecki.

¹⁵ A. Sobecka, *Obrazowanie natury w nowożytnym Gdańsku. O kulturze kolekcjonerskiej miasta*, Gdańsk 2021, s. 117–138; A. Sobecka, J. Szewko, *Samuel Niedenthal and the Legacy of Zoology in the Seventeenth Century*, „Muzeologia a kultúrne dedičstvo / Museology and Cultural Heritage”, 12, 2024, 1, s. 45–61, <https://doi.org/10.46284/mkd.2024.12.1.3>.

¹⁶ Album Ca 211 o wymiarach 525 x 334 x 65 mm zawiera 242 rysunki o różnych wymiarach. Album Ca 215 o wymiarach 535 x 335 x 60 mm liczy 366 rysunków. Najcieńszy z albumów (Ca 224, 537 x 323 x 29 mm) obejmuje 56 prac Niedenthala. Od liczby 664 należy odjąć sześć wyciętych z tomu Ca 211 – nry: 76, 77, 80, 81, 82, 95 oraz dodać trzy osobno przechowywane przedstawienia opatrzone sygnaturami C 1978–313, C 1978–314 (być może wcześniej jako 76 i 77) i C 1982–106.

¹⁷ <https://skd-online-collection.skd.museum/Home/Index?page=1&q=niedenthal> (dostęp: 18 II 2024).

¹⁸ „Georgii Schröders Dantiscani in Patria Consulis Anno 1703 fato funci Quodlibet oder Tage Buch von Allerhand Anmerkungen”, PAN Biblioteka Gdańska, Ms 673, s. 3 a.

¹⁹ Dokładny zapis cytowany był już w oryginale: Sobecka, *Obrazowanie natury...*, s. 119 i w tłumaczeniu na angielski: Sobecka, Szewko, *op. cit.*, s. 48.

²⁰ M.in: Ca 211: 180 – *Tamandua Beba ... Kunst Kammer in Berlin oder Cöln*; Ca 211: 186 *Ao 16 49 den 12. Majo. Tatu apara Ein Schaal igel aus West indien...* S.N. f.

²¹ A. de Bruyn, *Frans Post. Animals in Brazil*, Amsterdam 2016.

²² Ca 211: 155 – *Wolffspart. Nach dem leben / In Amsterdam Ao 1643 S.N.*; Ca 211: 212 – *Iguana Leguan nach dem leben gezeichnet In Amsterdam...* Reprodukce i opisy gatunków z Nowego Świata por. Teixeira, *Coleção Niedenthal...*, *passim*.

²³ W publikacji, która ukazała się już po powstaniu tego tekstu pojawiła się sugestia wizyty Niedenthala w Berlinie w 1664 r., M. Knittel, *Zeichnung eines Ameisenbären – Von der Sammlung inspiriert*, [w:] *Die Berliner Kunstkammer. Sammlungsgeschichte in Objektbiografien Vom 16. Bis 21. Jahrhundert*, red. M. Becker [et al.], Heidelberg 2024, s. 42–53.

1. S. Niedenthal, Karta z *Thierbuch* – studium psa w pięciu pozach, Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Ca 211, r. 94

ki²⁴. W trakcie podróży mógł też kopiować lub kupować rysunki innych artystów, między innymi Jacoba de Gheyna²⁵.

Niektóre z przedstawień Niedenthala są przycięte do kształtów okazu, a więc trudno określić, jakiego typu inskrypcje mogły być na nich wcześniej. Pozostałe w większości mają ścięte narożniki, przez co nie można dokładnie podać ich wymiarów. Pierwotnie rysunki mogły należeć do kilku cykli i być wykonywane dla różnych odbiorców.

Na poszczególnych kartach, pozbawionych znaków wodnych, numerowanych w dolnym prawym rogu²⁶, przemieszane bywają rysunki naukowe (opatrzone obfitymi inskrypcjami, głównie w języku niemieckim), studia anatomiczne, szkice przygotowawcze do obrazów, a także malowane na papierze, samodzielne miniatury (po 2–5 na stronie). Porządek w obrębie poszczególnych tomów mógłby wskazywać, że nie został on ustalony przez autora. Układowi nie można odmówić pewnej konsekwencji w zakresie klasyfikacji zwierząt. Inaczej jest, jeśli wziąć pod uwagę kwestie artystyczne, charakter oraz poziom poszczególnych prac oraz ich datowanie. Dla przykładu księga zwierząt „Animaux et Insectes” (Ca 211), obejmująca 242 rysunki, rozpoczyna się od przedstawień ssaków: od jeleni i koni, przez słonie, kozy, owce, psy, lwy, koty i żyrafy etc., a kończy na płazach, rybach, skorupiakach i samych muszlach. Wbrew nadanemu tytułowi nie ma w tym tomie przedstawień owadów.

Podobną skórzaną oprawę oraz niebieskie karty bez znaków wodnych ma tom prezentujący ptaki – „Oiseaux” (Ca 215), który zawiera 366 rysunków. Jak odnotował już Schröder, album, nazywany przez niego *Vogelbuch*, rozpoczyna się od prezentacji rodzimych bielików, następnie ukazane są bażanty, głuszce i ich krewniacy bażantowate (*Phasianidae*), dzięciołowate (*Picidae*) i wilgi Starego Świata (*Oriolidae*), a także kaczki, gęsi i łabędzie (*Anatidae*). Całość zamyka prezentacja ptaków z „Indii Zachodnich”, czyli okazów z Karaibów, Ameryki Środkowej i Południowej.

Drezdeńską kolekcję zoologiczną Niedenthala dopełnia tom z wklejonymi przedstawieniami owadów „Insectes”. Wolumin o sygnaturze Ca 224 zawiera 56 przedstawień, głównie gąsienic i dorosłych motyli, ale także chrząszczy i innych owadów oraz pajęczaków, przyklejonych po kilka na kremowe karty książki.

Niezależnie od tego, kto zebrał i usystematyzował według gatunków prace Niedenthala przechowywane obecnie w Kupferstich-Kabinett, nie ulega wątpliwości, że istniała jeszcze druga grupa rysunków autorstwa tegoż samego artysty, wykorzystanych w XVIII w. przez Jacoba Theodora Kleina w jego pracy naukowej na temat ptaków. Zachował się manuskrypt inwentarza tego zbioru jako część jego „Museum Kleinianum”²⁷. Jeszcze w 1969 r. w Erlangen, gdzie trafiła znaczna część spuścizny gdańskiego przyrodnika, znajdowały się liczne rysunki zinwentaryzowane w siódmym tomie spisu kolekcji „Pars VII... Aviarium Prussicum”²⁸. O tej grupie rysunków Niedenthala pisał w XIX w. Carl Th. von Siebold²⁹. Tom, obejmujący pierwotnie 232 rysunki ptaków z terenu Prus, w czasach Siebolda był uszczuplony o 54 i w 1912 r. Gengler wymieniał już tylko 95 rysunków³⁰. Obecnie wszystkie te prace uznane są za zaginione.

Analizując spuściznę Niedenthala, zachowaną w Dreźnie, rozpoczęliśmy od „Księgi zwierząt” (określonej przez Schrödera jako *Thierbuch*)³¹. Znalazły się w niej przykłady fauny z terenu Nowego Świata³², a także istoty fantastyczne, jak gryf czy jednorożec, oraz przede wszystkim mnogość okazów fauny z terenów Pomorza, które interesują nas szczególnie. Niedenthal wykonał liczne rysunki jeleniowatych, różnicując pozy poszczególnych osobników, wskazując czasem miejsce wykonania szkicu „Danzigk”

²⁴ Teixeira, *Coleção Niedenthal...*, w opisach rysunków Ca 211: 185, 186 autor zwraca uwagę, że Niedenthal portugalskie nazwy gatunków przepisywał z błędami.

²⁵ Por. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jacob_de_Gheyn_\(II\)_-_Four_Studies_of_Frogs_-_WGA08694.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jacob_de_Gheyn_(II)_-_Four_Studies_of_Frogs_-_WGA08694.jpg) i dwa przedstawienia z Drezna Ca 211: 197 oraz C 1968-99 <https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/889402> (dostęp: 18 II 2024).

²⁶ Numeracja nie odnosi się do kolejności kart, tylko do rysunków, tzn. przykładowo po karcie z nr 18 następuje karta z naniesioną liczbą 22, bo na niej wklejone są cztery rysunki: 19, 20, 21 i 22.

²⁷ Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg (FAU), UER MS 2680, pars VII. Na temat tego manuskryptu: A. Sobecka, *Początki naukowych badań nad bursztynem w Gdańsku i kolekcja Jacoba Theodora Kleina (1685–1759)*, „Artium Quaestiones”, 2023, 34, s. 13–46.

²⁸ A. Geus, *Die Vogelbilder des Danziger Malers Samuel Niedenthal*, [w:] *Festschrift für Claus Nissen zum siebzigsten Geburtstag*, Wiesbaden 1973, s. 277–301.

²⁹ Siebold, *op. cit.*

³⁰ Gengler, *op. cit.*

³¹ Sobecka, Szwedo, *op. cit.*, il. 1–5.

³² Omówione już przez: Teixeira, *Coleção Niedenthal...*, *passim*.

[r. 19]; inne opatrując monogramem i datą „SN, 1656” [r. 20]³³. Podobnie jak większość autorów rysunków animalistycznych przeznaczonych do albumów z zakresu historii naturalnej, przedstawiał także anomalie natury. Stąd zapewne rysunek dwugłowego jagnięcia (samca) (*Ovis aries*) [r. 87]³⁴. Szkicował także zdeformowane czaszki i poroża [r. 143].

Najwcześniejszym datowanym rysunkiem w księdze zwierząt (i w ogóle w twórczości Niedenthala) jest jednak przedstawienie żbika (*Felis silvestris*) [r. 111]³⁵. Delikatnie kolorowany, dość precyzyjny rysunek grafitem ma naniesioną u góry inskrypcję „Wildkatze”, a u dołu monogram „SN Fec.” oraz datę „Ao 1633”.

W księdze zwierząt znajdują się również przedstawienia ryb. Jednym z ciekawszych jest rysunek olejny wykonany na zagruntowanym na ciemno-brązowo papierze okazujący okaz najprawdopodobniej z rzędu skorpenokształtnych *Scorpaeniformes* (obejmującego m.in. skorpenowate *Scorpaenidae*, głowaczowate *Cottidae* i kurkowate *Triglidae*) [r. 229]³⁶. Podobnymi techniczne pracami są przedstawienia raka i kraba. Tom drezdeński nie zawiera rysunków przygotowawczych z inskrypcją mogącą poszerzyć naszą wiedzę na temat czasu zainteresowania Niedenthala tymi gatunkami. W zbiorze Forschungsbibliothek w Gotha, wśród bogatej spuścizny gdańskiej rodziny Breyne umieszczony jest spis sześciu szkiców Niedenthala przedstawiających kraby, które artysta wykonał na sopockich plażach między 30 października 1653 a 17 czerwca kolejnego roku³⁷. Niedenthal współpracował z botanikiem Jacobem Breynem (1635–1697), dla którego wykonywał rysunki roślin³⁸ i najpewniej także stworzeń morskich³⁹.

Jednym z najpóźniej datowanych rysunków w tomie świata zwierząt jest przedstawienie foki obrączkowanej (*Pusa hispida*) widzianej przez Niedenthala na Półwyspie Helskim 2 stycznia 1665 r.⁴⁰ Szkic monogramowany „S.N. fec.” wykonany został miękkimi sztyftami i dokładnie przedstawia umaszczenie tego ssaka morskiego. Dzięki inskrypcji artysty znamy też wymiary okazu. Miejsce obserwacji foki przez artystę było nieprzypadkowe. Po dziś dzień foki występują w rejonie półwyspu⁴¹. Wyjście w teren i szczegółowy opis okazu wskazują na zainteresowania Niedenthala już nie tylko stworzeniem katalogu z zakresu historii naturalnej, ale nowożytną zoologią, która rodziła się w połowie XVII w.⁴²

Tom poświęcony zwierzętom zamykają dwa rysunki muszli. Szczególnie ciekawe jest przedstawienie olejne w formie girlandy uformowanej z muszli mięczaków – ślimaków i małży [r. 241]⁴³. Niedenthal przedstawił tu różnych przedstawicieli tych grup z mórz tropikalnych, z rodzin przegrzebkwatych (*Pectinidae*), sercówkowatych (*Cardiidae*), porcelankowatych (*Cypraeidae*), skrzydełnikowatych (*Strombidae*), rozkolcowatych (*Muricidae*), co oznacza, że wzorem były dla niego okazy kolekcjonerskie, studiowane w domu gdańskiego kolekcjonera, a nie w terenie, jak to miało miejsce w przypadku foki. W tamtym czasie kolekcjonowanie muszli było bardzo popularne.

Niedenthal wykonał też liczne znakomite studia rozmaitych gatunków ptaków, we wszystkich stosowanych przez siebie technikach. Tom Ca 215 otwierają przedstawienia orłów, sokołów i jastrzębi. Na szczególną uwagę zasługują przedstawienia okazów szkicowanych przez artystę *alla prima* na terenie Nowych Szkotów [r. 7 i 8]. Z dwóch znakomych rysunków z przedstawieniem bielików (*Haliaeetus albicilla*)⁴⁴ pierwsze jest

³³ Sobiecka, Szwedo, *op. cit.*, il. 1.

³⁴ *Ibidem*, il. 2.

³⁵ *Ibidem*, il. 3.

³⁶ *Ibidem*, il. 4.

³⁷ A. Sobiecka, *Rysunki siostr Breyne jako nieznaną część osiemnastowiecznej kolekcji gdańskiej rodziny uczonych*, [w:] *Kolekcje. Kształtowanie, historia, dziedzictwo utracone*, red. M. Mielnik, Gdańsk 2020, s. 259–273. Notatka reprodukowana w Sobiecka, *Obrazowanie natury...*, il. 41.

³⁸ Przykładem rysunek rośliny z 1662 r., zachowany w gdańskiej bibliotece PAN (wraz z innymi rysunkami Andreasa Stecha, ujętymi pod sygnaturą Gr Al. 4181), stanowiący wzór do przedstawienia *Colutea etiopica flore purpureo* z *Exoticarum alarumque minus cognitarum Plantarum Centuria Prima* Jacoba Breyna z 1678, por. Sobiecka, *Obrazowanie natury...*, il. 71.

³⁹ Jak szczegółowe potrafią być objaśnienia Niedenthala pokazuje też inny zachowany w Forschungsbibliothek w Gotha rysunek przedstawiający łososia, por. Sobiecka, *Obrazowanie natury...*, il. 40. Niedenthal w inskrypcji podał wymiary, miejsca i datę połowu samca tarlaka: „Anno 1661 den 14 Januarii... in Danzigk unterm Lyße bey der Brabank”.

⁴⁰ Sobiecka, Szwedo, *op. cit.*, il. 5.

⁴¹ W Helu znajduje się Stacja Morska Uniwersytetu Gdańskiego prowadząca badania nad tym gatunkiem.

⁴² Termin ten po raz pierwszy pojawia się w tytułach dwóch prac powstałych na przełomie lat 50. i 60. XVII w.: J. Schröder, *Zoologia: or the history of animals as they are useful in physick and chirurgery*, London 1659; J. Spering, *Zoologia physica...*, Wittenberg 1661.

⁴³ Reprodukowane w Sobiecka, *Obrazowanie natury...*, il. 42, gdzie zwracałam uwagę, że rysunek został wklejony do książki „do góry nogami”. Wcześniej nie podawałam jednak identyfikacji gatunków.

⁴⁴ Bieliki nie są orłami, wraz z trzema innymi gatunkami z rodzaju *Haliaeetus* należą do orłanów. Są one ptakami terytorialnymi, ale terytorializm nie jest u nich silnie zaznaczony – ściśle broniony jest tylko niewielki obszar w pobliżu gniazda (terytorium gniazdowe). Ptaki

sygnowane i przedstawia walczące ptaki⁴⁵. Niedenthal przedstawił tu dynamiczną scenę. Na drugim jeden z bielików (orłanów) wyraźnie dominuje nad leżącym po prawej stronie przeciwnikiem. Reprodukujemy je razem, by pokazać, jak artysta szkicował kolejne zaobserwowane sytuacje (il. 2), a także jak wtórnie rozmieszczono ilustracje. Większy z rysunków (ok. 38,2 × 24,8 cm), umieszczony u góry, zagięty został ok. 5 cm

2. S. Niedenthal, Karta z *Vogelbuch* – dwa studia rysunkowe bielików, Nowe Szkoty, 1658, Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Ca 215, r. 7 i 8

te nie wykazują dużej agresji wobec osobników własnego gatunku, zwłaszcza młodych, jednak wtargnięcie dorosłego osobnika na terytorium innego samca prowokuje właściciela terytorium do walki, T. Mizera, *Bielik*, Świebodzin 1999 (Monografie Przyrodnicze, t. 4), s. 1–195.

⁴⁵ Tylicki, *op. cit.*, s. 90.

od prawej krawędzi, by mieścić się w księdze. Mniejszy, o wymiarach 30 × 16,3 cm, wklejony jest w dolnej części karty albumu. Obie prace wskazują na niesłychaną precyzję Niedenthala jako obserwatora. Dzień wykonania szkiców wykonanych sztyftem grafitowym odnotowany został na obu rysunkach – obserwacja miała miejsce 22 lutego 1658 r. Prace posiadają numery porządkowe N. 2 i N. 15, co pokazuje, że przedstawień bielików mogło powstać więcej. Prace tego typu musiały wynikać z potrzeby studiowania zachowań ptaków, ich budowy czy upierzenia. Możemy się domyślać, że doświadczenie z tak detalicznego przedstawiania okazów Niedenthal wykorzystywał później w obrazach malowanych na płótnie czy desce.

Rysunki ubitej kury pawia [r. 108] czy dwóch ubitych kogutów kuropatwy [r. 118] są natomiast niezależnymi miniaturami, przeznaczonymi zapewne do ekspozycji w gabinetach kolekcjonerów⁴⁶. Kompozycyjnie i tematycznie autor odwołuje się w nich do obrazów Eliasa Voncka⁴⁷. Niezwykle ciekawą pracą wykonaną w podobnej technice, ale mocno pociemniałą, jest swoista „martwa natura” przedstawiająca nietoperza (gacek brunatny[?] *Plecotus auritus*) oraz martwą sójkę (*Garrulus glandarius*) [r. 89] w towarzystwie chrząszczy i kwiatów (świerzbica polna [?] *Knautia arvensis*) (il. 3). Przedstawienia nietoperzy były popularne w sztuce rysunku co najmniej od czasów Albrechta Dürera, ale w tym przypadku ciekawa jest kompozycja.

Niedenthal wykonywał więc rysunki ukazujące ptaki zarówno w spoczynku, jak i w ruchu, a nawet locie, czego przykładem jest wizerunek wzlatującego dzięcioła dużego (*Dendrocopos major*), wykonanego farbami kryjącymi, przyciętego do kształtu okazu z rozpostartymi skrzydłami [r. 210]⁴⁸. Na tym samym arkuszu znajduje się również znakomity „portret” wilgi (*Oriolus oriolus*), prawdopodobnie samca, z pięknymi piórami, z opisem na środku „Oriola – *Pica spec.*, Kirholt (?)”, a poniżej kolorowy szkic pełzacza ogrodowego (*Certhia brachydactyla*), ze słabo czytelnym podpisem „Baum Kletter”.

Dużą grupę przedstawień w księdze Ca 215 stanowią też ptaki pływające. Z inskrypcji na pracach dowiadujemy się, że autor obserwował je między innymi w okolicy zasypanego w XX w. jeziora Zaspa (dawniej pod Gdańskiem) [r. 193]. Na jednym z rysunków przedstawił różne ptaki wodne: nur czarnoszyi (*Gavia arctica*) ... 1663; środkowa samica „*Phalacrocorax*” – kormoran⁴⁹; dolny tracz nurogęs (*Mergus merganser*): samiec po lewej, samica po prawej [r. 267] i odnotował, że szkicował okazy w Gdańsku: „In Dantzick”.

W księdze ptaków, poza dominującym liczebnie ptactwem rodzimym, występującym w Eurazji, Niedenthal przedstawił też ptaki egzotyczne, w tym papugowate, kakadu oraz drzyma (rodzina *Bucconidae*)⁵⁰ za Fransem Postem⁵¹. Pozwalamy sobie zwrócić uwagę na rysunek dzięciołów określonych przez Niedenthala jako „Westindische Blumen Specht”, które artysta wykonał, jak podaje, w rozbudowanej inskrypcji „z natury”, dzięki uprzejmości wspomnianego już Jacoba Breyna, w roku 1665. Informacja zamieszczona przez artystę wskazuje więc na prywatne relacje (wizyta w domu botanika) i wspólnotę zainteresowań uczonego i malarza, a także świadczy o obecności okazów w Gdańsku.

Księga ptaków zawiera też rysunki wykonane i sygnowane przez innych artystów. Odnajdujemy wśród nich prace monogramowane CH, sygnowane przez Marię Gouteris czy Philipa Wouwermana. Kilka nawiązuje stylistyczne do prac Hansa Verhagena den Stommen, ale nie noszą jego sygnatur. Trzy przedstawienia [r. 72, 157, 329] są monogramowane przez Christopha Gottwalda (1636–1700) – lekarza, artystę amatora i kolekcjonera.

Niedenthal mógł gromadzić prace innych artystów w celu przerysowywania wizerunków niedostępnych na Pomorzu gatunków. Możliwe też, że były one własnością kolekcjonera, który udostępniał mu je do pracy. Jeżeli chodzi o Gottwalda to wiadomo, że ten niezwykle zbieracz, który posiadał niepowtarzalną kolekcję muszli, próbował swych sił w rysunku i akwaforcie. Niedenthal zapewne uczył rysunku zapalonego amatora

⁴⁶ Reprodukowane w Sobiecka, *Obrazowanie natury...*, il. 46, 47a.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 132–133.

⁴⁸ Praca reprodukowana w Sobiecka, Szwedo, *op. cit.*, il. 8.

⁴⁹ Ten rysunek przedstawia ptaka oznaczonego jako samica, ale wygląda na to, że był to niedojrzały osobnik, R. Hume, R. Still, A. Swash, H. Harrop, *Europe's Birds. An identification guide*, Princeton 2021; L. Svenson, K. Mullarney, D. Zetterström, *Collins bird guide. The most complete guide to the birds of Britain and Europe*, London 2022.

⁴⁹ Bruyn, *op. cit.*, s. 39.

⁴⁹ Tylicki, *op. cit.*, X s. 45.

⁵⁰ Drzyma *Bucconidae* to rodzina ptaków z rzędu dzięciołowych (*Piciformes*), która obejmuje gatunki zamieszkujące tropikalne lasy i sawanny. Występują one w Ameryce Środkowej i Południowej – od Meksyku po Paragwaj i północną Argentynę, D.W. Winkler, S.M. Billerman, I.J. Lovette, *Puffbirds (Bucconidae)*, 2020, <https://birdsoftheworld.org/bow/species/buccon2/1.0/introduction> (dostęp: 19 II 2024).

⁵¹ Bruyn, *op. cit.*, s. 39.

3. S. Niedenthal, Rysunek z *Vogelbuch* – kompozycja z nietoperzem, martwą sójką i kwiatami, Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Ca 215, r. 89

nauki i sztuki. Na jednej z tablic inwentarza kolekcji Gottwalda *Theatrum Anatomicum* wśród narzędzi chirurgicznych odnajdujemy także pędzle i pigmenty malarskie⁵². Jeśli przyjąć hipotezę, że Gottwald pobierał nauki rysunku u Niedenthala i nabył od niego utensylia malarskie, to mógł też zakupić dużą część dzieł swego nauczyciela i uporządkować przechowywane do dziś w Dreźnie prace. Rysunki musiały być znane w Gdańsku, skoro Georg Schröder wymienia je na pierwszej stronie swego „Quodlibet”.

Przedstawienia owadów, umieszczone w dreźniejskim tomie o sygnaturze Ca 224 – „Insectes” są mniej liczne niż przedstawienia zwierząt i ptaków, ale za to bardzo szczegółowe pod względem oddania budowy owadów. Dość małe zróżnicowanie dat odnotowanych na rysunkach z tego albumu wskazywać by mogło, że ta tematyka interesowała Niedenthala w krótszym przedziale czasu – w końcu lat 40. i pierwszej połowie lat 50. XVII w. Szkice pokazują ogromne zacięcie Niedenthala do studiów entomologicznych. Dla zilustrowania tego zainteresowania przywołajmy reproduktowane już przedstawienie larwy gąsienicowej rośliniarki (błonkówki *Hymenoptera*) i gąsienic motyli, opisanych jako powstałe w 1654 r. [r. 7, 8]⁵³. Potrafił też na jednym rysunku zestawić wiele okazów [r. 18]⁵⁴, w tym kilka gatunków motyli, od góry widoczne są, od lewej: nastrosz lipowiec *Mimas tiliae* (rodzina zawisakowate *Sphingidae*), pokłonnik osiniec *Limenitis populi* (ubarwienie spodniej strony skrzydeł), rusałka żałobnik *Nymphalis antiopa*, rusałka pawik *Aglais io* (wszystkie z rodziny rusałkowate *Nymphalidae*); nastrosz topolowiec *Laothoe populi* (*Sphingidae*), pokłonnik osiniec *Limenitis populi* (*Nymphalidae*) oraz na dole trociniarka czerwica *Cossus cossus* (rodzina trociniarkowate *Cossidae*), krzyżak ogrodowy *Araneus diadematus* (pająki *Araneae*, krzyżakowate *Araneidae*) czy samica żagnicy torfowej *Aeshna juncea* (ważki *Odonata*, żagnicowate *Aeshnidae*) i dwa chrząszcze (*Coleoptera*): wonnicę piżmówkę *Aromia moschata* i zmorsznika czerwonego *Stictolepura rubra* (oba z rodziny kózkowatych *Cerambycidae*). Tego typu rysunki Niedenthala pokazują, że nie tylko był on zaznajomiony z „Archetypes” Jorisa Hoefnagela lub miniaturami Jana van Kassela, ale był też wnikliwym obserwatorem, który z dbałością odtwarzał niewidoczne dla nieprawego oka szczegóły anatomiczne motyli i innych owadów.

⁵² <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/416/edition/2467/content>, tabl. H (dostęp: 14 II 2024).

⁵³ Por. Sobecka, Szewdo, *op. cit.*, il. 10.

⁵⁴ *Ibidem*, il. 11.

Niezwykle ciekawy jest także, niereprodukowany wcześniej rysunek [r. 16] motyli (il. 4). Na zagruntowanym papierze widzimy zarówno okazy oddane z pięknym ubarwieniem, jak i niedokończone szkice⁵⁵. Od lewej, u góry widoczna jest rusałka ceik *Polygonia c-album*, nieco poniżej rusałka pokrzywnik *Aglais urticae*, po prawej rusałka pawik *Aglais io* i nieco niżej rusałka wierzbowiec *Nymphalis polychloros*. Pośrodku przedstawiona została rusałka żałobnik *Nymphalis antiopa*, a poniżej dwa szkice, górny to rusałka admirał *Vanessa atalanta*. Wszystkie te motyle należą do rodziny rusałkowatych (*Lepidoptera: Nymphalidae*). Z lewej strony szkicu przedstawiona jest rusałka kratkowiec *Araschnia levana*, poniżej zaś przedstawiciel rodziny modraszkowatych (*Lycaenidae*); z prawej strony widnieje kolejny motyl z rodziny rusałkowatych – przepłotka atalia *Melitaea athalia*; na dole kompozycji przedstawione są kolejne rusałkowate: z lewej strzępotek ruczajnik *Coenonympha pamphilus* oraz z prawej skalnik semele *Hipparchia semele*.

O zainteresowaniach Niedenthala rozwojem owadów może świadczyć kolorowany szkic [r. 13] przedstawiający (il. 5) patrząc od góry, gąsienice motyli: rusałki (*Nymphalidae*), widłogonki siwicy *Cerura vinula* z rodziny z rodziny garbatkowatych (*Notodontidae*) oraz gąsienica bielinka (*Pieris* sp.) z rodziny bielinkowatych (*Pieridae*). Szkic ten opatrzony jest inskrypcją „1657 die 7 Juni”. Przedstawienia owadów autorstwa Niedenthala to nie tylko estetyczne ujęcia pięknych motyli, typowe dla popularnych w jego czasach przykładów albumów z zakresu historii naturalnej, ale wnikliwe studia przydatne do badań entomologicznych.

Pod koniec tomu „Insectes” Niedenthal poświęcił kilka prac chrząszczom. Na jednym z reprodukowanych już wcześniej rysunków, wykonanym grafitowym sztyftem [r. 48]⁵⁶, widoczne są: baldurek *Leptura* sp. (*Coleoptera: Cerambycidae*); niezidentyfikowany chrząszcz bogatkowaty (*Buprestidae*); wałkarz lipczyk *Polyphyllo fullo* (rodzina poświętnikowate *Scarabaeidae*, podrodzina chrabąszczowate *Melolonthinae*); oraz samica jelonka rogaça *Lucanus cervus* (rodzina jelonkowate *Lucanidae*).

Zwróćmy uwagę na chrząszcze (il. 6) przedstawione na rysunku olejnym [r. 44]. Od góry są to: omarlica (rodzina *Silphidae*), ciólek matowy (*Dorcus parallelipipedus*), z rodziny jelonkowatych *Lucanidae* oraz rohatyniec nosorożec (*Oryctes nasicornis*) z rodziny poświętnikowatych *Scarabaeidae*. Innym owadem przedstawionym przez Niedenthala (il. 7), z precyzyjnie oddanym ubarwieniem [r. 43], jest turkuć podjadek (*Gryllotalpa gryllotalpa*) – gatunek wszystkożernego prostoskrzydłego (*Orthoptera*) z rodziny turkuciowatych (*Gryllotalpidae*). Jest to jeden z największych owadów w Polsce, dożywający dwóch, a nawet czterech lat, dobrze przystosowany do życia w ziemi, gdzie spędza większość czasu. Samica turkucia opiekuje się jajami, a następnie przez pewien czas formami młodocianymi, jego larwy są niemal identyczne jak formy dorosłe (*imago*), ale początkowo bezskrzydłe, a później z krótszymi zawiązkami skrzydeł. Taka niedojrzała forma, ale już z wyraźnymi zawiązkami skrzydeł, przedstawiona jest na ilustracji Niedenthala.

Niezwykłą pracą zamieszczoną pod koniec tego tomu jest wzmiankowany w literaturze⁵⁷, nietypowy autoportret artysty. Datowany na 1651 r., lawowany rysunek tuszem, z licznymi inskrypcjami naniesionymi grafitem, choć niewielki (10 × 15,5 cm), podzielony został na trzy części. Górna przedstawia pająka określonego inskrypcją jako *Tarantula Rutenica Crenita*⁵⁸ [Ca 224, r. 53] oraz dwie rośliny. W dolnej części kompozycji, po lewej stronie widoczny jest przekrój nory czy tunelu, a po prawej – mężczyzn ukazany z profilu, w pozycji siedzącej (il. 8). Ma kręcone włosy do ramion i niewielkie, ciemne nakrycie głowy. Ubrany jest najpewniej w wams z kołnierzem i bufiaste spodnie oraz wysokie buty. Analizowany przez niego gatunek pająka to najprawdopodobniej przedstawiciel rodziny pogońcowatych (*Lycosidae*), nietkających sieci, lecz budujących podziemne kryjówki w formie tuneli, z których polują. Na tej samej karcie księgi owadów (obejmującej też inne stawonogi) wklejona została gwaszowa, malarska prezentacja innego okazu pająka [r. 52]. Dopracowany w najdrobniejszych szczegółach i subtelnymi pociągnięciami pędzla rysunek o wymiarach 18 × 15,2 cm stanowi malarską miniaturę (il. 9). Prace te świadczą o zamiłowaniu Niedenthala już nie tylko do studiów zoologicznych, ale także wnikliwych obserwacji biologicznych.

Nie ulega wątpliwości, że duża grupa dreźnieńskich rysunków Niedenthala to dzieła skończone, przeznaczone na przykład do ekspozycji w gabinecie kolekcjonera. Inne powstały w celu powielenia w dziełach sztalugowych i ilustracjach naukowych. Pierwszą grupę tworzą przede wszystkim prace wykonane w technice

⁵⁵ Dla ułatwienia identyfikacji poszczególne gatunki zostały wyróżnione i rozjaśnione.

⁵⁶ *Ibidem*, il. 12.

⁵⁷ Tylicki, *op. cit.*, X s. 17; Jaśniewicz, *op. cit.*, s. 455.

⁵⁸ Wydaje się, że jest to pająk z rodziny pogońcowatych (*Lycosidae*), rysunek przedstawia stronę brzusznią, ale prawdopodobnie nie jest to tarantula ukraińska *Lycosa singoriensis*. Rodzina *Lycosidae* to duża grupa, licząca ponad 2400 gatunków na całym świecie, w Europie reprezentowana przez ponad 80 gatunków (67 odnotowanych na terenach obecnej Polski).

4. S. Niedenthal, Rysunek z *Insectenbuch* – kompozycja z motylami, Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Ca 224, r. 16

5. S. Niedenthal, Rysunek z *Insectenbuch* – szkic gąsienic, 1657, Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Ca 224, r. 11

olejnej czy gwaszem, rzadko są opatrzone jakąkolwiek inskrypcją. Tworzenie wzorów do obrazów i grafik przerodziło się w działalność o charakterze naukowym.

Twórczość Niedenthala jest niezwykle fascynująca, zarówno dzięki jego skupieniu się na tematyce animalistycznej, jak i owemu zacięciu naukowemu. Zapewne część jego prac powstawała jako efekt współpracy z gdańskimi przyrodnikami – między innymi z Breynem i Gottwaldem, może też innymi uczonymi. Niedenthal rozwijał też niewątpliwie własne zainteresowania naukowe, szczególnie jeśli chodzi o obserwację ptaków i owadów⁵⁹. Wskazują na to zarówno szczegółowe notatki na niektórych rysunkach, jak i przede wszystkim drobne ukazywanie szczegółów anatomicznych.

Zachowany w Dreźnie zbiór rysunków Niedenthala zmienia znacząco obraz kultury artystyczno-naukowej Gdańska połowy XVII w. Rysunkowa twórczość Niedenthala wpisuje się w kulturę kolekcjonerską rodzącą się w mieście dzięki współpracy znakomitych artystów i aktywnych, wspierających sztukę uczonych⁶⁰. Analiza rysunków z Dreżna pozwala na uznanie Niedenthala za czołowego animalistę działającego w Gdańsku, pracującego w różnych technikach malarskich. Z analizy datowanych prac wynika, że już we wczesnym okresie twórczości tematyka zwierzęca była w centrum jego zainteresowań (pierwszy datowany rysunek pochodzi z 1633 r.). Podczas podróży do Holandii i miast niemieckich kopiował przedstawienia innych artystów, szczególnie rysunki zwierząt egzotycznych, a także żywe okazy⁶¹. Po powrocie do Gdańska skupił

⁵⁹ Za konsultacje dziękuję dr. Jackowi Betlei i mgr. Adamowi Laryszowi z Działu Przyrody Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu [J.S.].

⁶⁰ A. Sobeczka, *Art and Science in Early Modern Gdańsk*, „Studia Historica Gedanensia”, 13, 2022, s. 53–69.

⁶¹ Przykładem kopie według Zachariasza Wagenera, na jego temat por.: D.M. Teixeira, *The „Thierbuch” e a „Autobiografia” de Zacharias Wagener*, Rio de Janeiro 1997 (Brasil Holandês). [Ca 211, r. 179] to kopia z *Thierbuch* Wagenera [r. 82]. Także [Ca 211, r. 49

6. S. Niedenthal, Rysunek z *Insectenbuch* – trzy chrząszcze, Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Ca 224, r. 44

7. S. Niedenthal, Rysunek z *Insectenbuch* – turkuć podjadek, Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Ca 224, r. 43

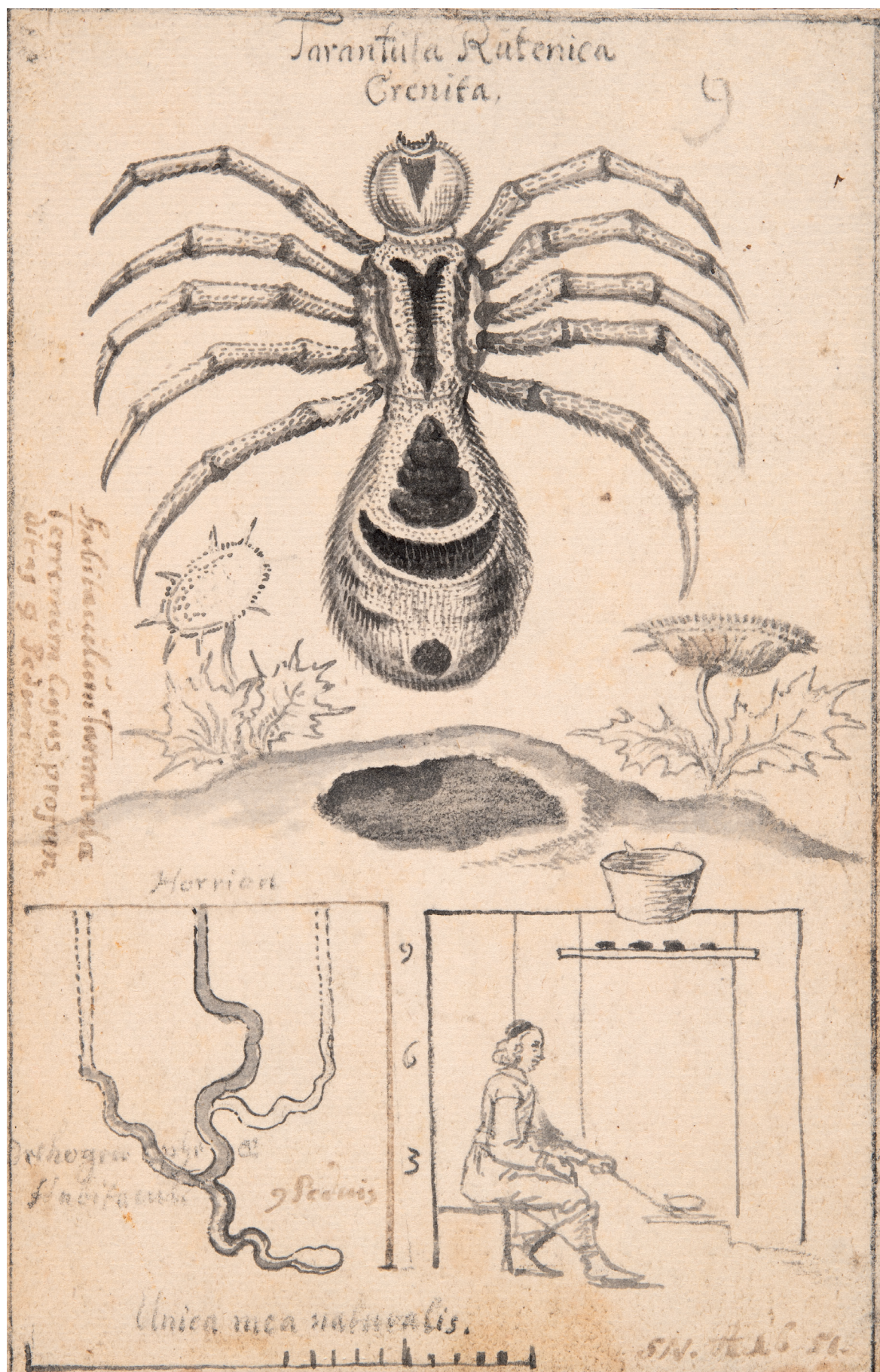
się na faunie miejscowej, a jego późniejsze prace cechuje bardziej analityczny stosunek do przedstawianych zwierząt i potrzeba pogłębiania studiów z natury.

Trzy drezdeńskie tomy Niedenthala są pierwszym tak kompletnym kompendium zoologicznym powstałym w tej części Europy. Być może artysta miał zamysł stworzenia – we współpracy z jednym lub nawet kilkoma gdańskimi uczonymi – opracowania encyklopedycznego. Niedenthal zmarł jednak w wieku ok. 43–44 lat. W efekcie prace zachowane wyłącznie w jednym egzemplarzu, niepowielone w formie graficznej, na skutek zmiennych losów kolekcji gdańskich znalazły się w Saksonii i zostały zapomniane. A przecież w porównaniu na przykład z ilustracjami do *Historii naturalnej*, zebranymi przez Jana Jonstona (1603–1675), są o wiele bardziej precyzyjne i zawierają więcej przykładów fauny miejscowej i ich dokładne opisy. Datowane rysunki ze zbiorów drezdeńskich wskazują na okres aktywności artystycznej Niedenthala między 1633 a 1665 r. Część jego rysunków powstała więc przed brazylijskimi szkicami Fransa Posta i Georga Marcgraфа, wydanymi drukiem w *Libri principis* czy *Theatrum rerum naturalium Brasiliae*, co stawia prace Niedenthala na wyjątkowym miejscu w historii zoologii.

Niedenthal, podobnie jak wielu innych w jego czasach, w celu przedstawienia zwierząt egzotycznych (słonie, żyrafy, krokodyle, pancerniki, małpy itd.) posiłkował się wzorami innych twórców (Post, Marcgraf, de Gheyn). Najciekawsze są jednak jego studia fauny lokalnej. Niektóre gatunki były może przez niego przedstawione i opisane po raz pierwszy w historii nauki. Niedenthalowi należy się nie tylko najwyższe uznanie wśród artystów, ale także miano uczonego, który na sto lat przed Linneuszem obserwował i opisywał w terenie okazy z regionu nadbałtyckiego. Precyzyjnie prowadzone od lat 50. XVII w. notatki Niedenthala na rysunkach wskazują na rosnącą świadomość zoologiczną i rozwój badań fauny, szczególnie nadmorskiej, co działało być może z inspiracji gdańskich uczonych.

Przedstawienia zwierząt i ptaków były obecne w sztuce połowy XVII w., ale jeśli chodzi o tak detaliczne przedstawienia owadów Niedenthal wyprzedzał swoimi studiami prace tak znanych artystów czy artystek jak choćby Maria Sybilla Merian (1647–1717). Był on też, jak się wydaje, dobrym nauczycielem. Spośród jego uczniów cechowych Andreas Stech stał się czołowym malarzem w regionie i poszedł w ślady nauczyciela – współpracował z uczonymi (w tym z Jacobem Breynem) i wykonywał wzory do ilustracji naukowych,

i 180] są wariantami przedstawień Zachariasza. Por. też: M. Boeseman, P.J.P. Whitehead, *A Portrait of Dutch 17th Century Brazil. Animals, Plants, and People by the Artists of Johan Maurits of Nassau*, Amsterdam 1989, s. 48–53.

8. S. Niedenthal, Rysunek z *Insectenbuch* – autoportret artysty? oraz schematyczne przedstawienie pająka i jego nory, Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Ca 224, r. 53

9. S. Niedenthal, Rysunek z *Insectenbuch* – przedstawienie pająka pogońca, Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Ca 224, r. 52

koncentrując się jednak na przedstawieniach roślin. Niedenthal miał też z pewnością uczniów amatorsko zajmujących się rysunkiem, czego doskonałym przykładem jest wspominany wcześniej Christoph Gottwald, którego kilka rysunków zachowało się w Dreźnie wśród prac Niedenthala. Gottwald wykorzystywał umiejętność wykonywania rysunków także podczas autopsji, szczególnie żółwi czy przykładowo borsuków⁶². Wiadomo, że część kolekcji Gottwalda trafiła do zbiorów cara Piotra I⁶³, reszta mogła jednak przynajmniej czasowo zostać w Gdańsku. Rysunek żółwia autorstwa Gottwalda trafił wraz z częścią spuścizny rodziny Breynę do Gotha⁶⁴. Niewykluczone też, że Christoph jeszcze za życia podarował część swoich prac Jacobowi. Notatki Niedenthala dotyczące krabów obserwowanych w Sopocie także musiały tam trafić za pośrednictwem Johanna Philippa Breynego i jednej z jego córek. Niezachowane dziś rysunki ptaków Niedenthala były podstawą badań ornitologicznych rozwijanych przez Jacoba Theodora Kleina (1685–1759)⁶⁵. Mamy tu na myśli prace zaginione pół wieku temu w Erlangen⁶⁶.

Rysunki Niedenthala stanowią unikatowe pod względem liczby i jakości kompendium zoologii z połowy XVII w. Konieczna jest ich systematyzacja, a także precyzyjne, poparte badaniami technologicznymi omówienie technik, rozstrzygnięcie kwestii atrybucji i datowania. Pozostaje mieć nadzieję, że trzy tomy drezdeńskie zostaną poddane konserwacji i zdigitalizowane, bo jak widać każdy z zachowanych rysunków przedstawia od jednego do kilkunastu znakomicie oddanych gatunków i może być obiektem kolejnych interdyscyplinarnych analiz.

⁶² <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/416/edition/2467/content> (dostęp: 17 II 2024).

⁶³ D. Nowgorodowa, *Musaeum Gottwaldianum i jego losy w Rosji*, „Klio”, 46, 2018, 3, s. 109–137.

⁶⁴ Sobiecka, *Obrazowanie natury...*, s. 264–266.

⁶⁵ <https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/publication/72573/edition/67264/content> (dostęp: 18 II 2024).

⁶⁶ Część kolekcji (m.in. bursztyny) Kleina trafiła do Dreżna, a rysunki Niedenthala wraz z różnymi naturaliami i inwentarzem kolekcji do Bayreuth, skąd zostały przeniesione do Erlangen, Sobiecka, *Początki naukowych badań...*, s. 16.

RYSUNKI SAMUELA NIEDENTHALA. POCZĄTKI HISTORII NATURALNEJ I ZOOLOGII
NA POMORZU W XVII WIEKU

Streszczenie

Samuel Niedenthal był malarzem urodzonym najprawdopodobniej w Erfurcie (około 1620 r.) i działającym w połowie XVII w. w Gdańsku. Znamy kilka szczegółów z jego życia. Był żonaty, miał czterech synów. W połowie stulecia Niedenthal stał na czele cechu i przyjmował prace mistrzowskie kilku czeladników. Był zatrudniony przez władze miasta do wykonywania różnych prac, które się nie zachowały.

W dreźnieńskim Kupferstich-Kabinett zachował się niezwykle bogaty zbiór rysunków artysty, wcześniej nieznanego szerszej publiczności, i to on jest głównym przedmiotem analizy w naszym artykule. Wklejone do trzech ksiąg formatu folio, wykonane zostały różnymi technikami (sztyft grafitowy, kreda, kredki, tusz, akwarela, gwasz, olej) na różnych rodzajach papieru. Tomy oznaczone numerami katalogowymi Ca 211, 215 i 224 przedstawiają odpowiednio świat: zwierząt, ptaków i owadów i zawierają łącznie ponad 650 rysunków, z których zdecydowaną większość należy kojarzyć z Niedenthalem.

Wśród nich znajdują się studia wykonane w Gdańsku/Danzig (pisane jako Danzig) i okolicach (Jäschkentaler Weg, Neu Schottland, Zoppot, Hela). Niedenthal wykonywał zarówno szkice, jak i samodzielne miniatury kolekcjonerskie. Przedstawiał zwierzęta i ptaki w ruchu oraz w momencie zatrzymania. Był także autorem wielu rysunków owadów, zarówno lokalnych, jak i egzotycznych. Umieszczone w dreźnieńskim tomie Ca 224, są one mniej liczne niż jego przedstawienia zwierząt czy ptaków. Niemniej jednak szkice te świadczą o zamiłowaniu Niedenthala do entomologii. Nie są to przedstawienia typowe dla kompendiów z zakresu historii naturalnej, a raczej rodzącej się zoologii.

Wyda się, że Niedenthal był zafascynowany metamorfozą owadów. Niektóre gatunki zwierząt zostały przedstawione za innymi niemieckimi lub holenderskimi artystami, ale najciekawsze są te narysowane przez niego po raz pierwszy w historii.

Twórczość Niedenthala jest niezwykle bogata i fascynująca, zarówno ze względu na skupienie się na studiach nad zwierzętami, które w tamtych czasach wciąż były nowością, jak i na jego pokrewieństwo z nauką. Prawdopodobnie jego prace powstały w wyniku współpracy z gdańskimi przyrodnikami. Na pewno pracował dla Jacoba Breynę'a i był nauczycielem Christopha Gottwalda. Jeden z tych badaczy mógł kupić rysunki Niedenthala po jego śmierci. Ktokolwiek nabył kolekcję prac Niedenthala, mógł je uporządkować, zestawiając z przedstawieniami innych artystów.

Kolejność prac w poszczególnych tomach może sugerować bowiem, że nie została ona ustalona przez autora. Nie można jednak zaprzeczyć, że kolejność jest spójna w zakresie klasyfikacji zwierząt. Odmienny osąd należałoby sformułować w odniesieniu do kwestii artystycznych oraz charakteru i jakości poszczególnych prac. Przypuszczamy, że być może Niedenthal miał w planie przygotowanie kompendium zoologicznego. Jego krótkie życie pozwoliło mu dokończyć tego projektu.

Do tej pory rysunki Niedenthala nie były wystawiane. Przechowywane w gabinecie rycin, były oglądane przez kilku badaczy. Niektóre z rysunków nie są jednak w najlepszym stanie i wymagają konserwacji.

DRAWINGS BY SAMUEL NIEDENTHAL. THE ORIGINS OF NATURAL HISTORY AND ZOOLOGY
IN POMERANIA IN THE 17TH CENTURY

Summary

Samuel Niedenthal was a painter most likely born in Erfurt (about 1620) and active in the mid 17th Century Gdańsk. We know some details about his life. He was married, has four sons. In the mid-seventeenth century, Niedenthal was the head of the Guild and accepted masterpieces of several journeymen. He was employed by the city authorities to carry out various artworks that have not survived.

An extremely rich set of the artist's drawings, previously unknown to a broader public, has been preserved at the Dresden Kupferstich-Kabinett, and it is the main focus of the analysis in our paper. Pasted into three folio format books, they were executed using various techniques (graphite stick, chalk, crayons, ink, watercolour, gouache, oil) on different paper types. The volumes bearing catalogue numbers Ca 211, 215 and 224 cover, respectively, the world of animals, birds and insects and contain over 650 drawings, of which the vast majority should be associated with Niedenthal.

The books include various studies executed in Gdańsk/Danzig (written as Danzig) and its vicinity (Jäschkentaler Weg, Neu Schottland, Zoppot, Hela). Niedenthal made both sketches as well as an independent collector's miniature. He depicted static and moving animals and birds. He was also the author of several drawings of insects, both local and exotic. Placed in the Dresden volume Ca 224, they are less numerous than his presentations of animals or birds. Nonetheless, the sketches demonstrate Niedenthal's passion for entomological studies. They are not representations typical of natural history compendia but rather of nascent zoology. Niedenthal seems fascinated by insect metamorphosis. Some of the animal species were depicted after other German or Dutch artists but the most interesting are those cached by him for the first time in history.

Niedenthal's oeuvre is extremely rich and fascinating, due both to its focus on animal studies – which were still a novelty at that time – and to its affinity to science. Quite likely, his works were created as a result of his cooperation with Gdańsk naturalists. He definitely cooperated with Jacob Breynę and was a teacher of Christoph Gottwald. Whoever purchased the collection of Niedenthal's drawings may have organised them mixing with works by other artists.

The order of the works in respective volumes could suggest this was not decided and settled upon by the author. However, it cannot be denied that this order has a certain consistency in terms of animal classification. A different judgement should be formulated concerning artistic questions and the character, as well as quality, of respective works. We assume that maybe Niedenthal has a plan to prepare a zoological compendium. His short life didn't let him to end the project.

To date, Niedenthal's drawings have not been exhibited. Stored in the engraving cabinet, they have been viewed by a few researchers. However, some of the drawings are not in the best condition and need restoration work. The paint layer is wearing away and causing the details and inscriptions to be gradually obliterated. It would also be worthwhile to carry out research on properties of the paper used. It is possible that watermarks would be revealed on some of the drawings, which could help to date those drawings that lack inscriptions.

BIBLIOGRAFIA

- Boeseman Martinus, Whitehead Peter James Palmer, *A Portrait of Dutch 17th Century Brazil. Animals, Plants, and People by the Artists of Johan Maurits of Nassau*, Amsterdam 1989.
- Bruyn Alexander de, *Frans Post. Animals in Brazil*, Amsterdam 2016.
- Cuny Georg, *Jacob Liskornet*, [w:] *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Von der Antike bis zur Gegenwart*, t. 23, red. Ulrich Thieme, Felix Becker, Berlin–Leipzig 1929, s. 282.
- Cuny Georg, *Samuel Niedenthal*, [w:] *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Von der Antike bis zur Gegenwart*, t. 25, red. Ulrich Thieme, Felix Becker, Berlin–Leipzig 1931, s. 460.
- Drost Willi, *Danziger Malerei. Vom Mittelalter bis zum Ende des Barocks*, Berlin–Leipzig 1938.
- Gengler Joseph von, *Die Klein'schen Vogelbilder*, „Journal of Ornithology”, 60, 1912, 4, s. 570–591.
- Geus Armin, *Die Vogelbilder des Danziger Malers Samuel Niedenthal*, [w:] *Festschrift für Claus Nissen zum siebzigsten Geburtstag*, Wiesbaden 1973, s. 277–301.
- Hirsching Friedrich Carl Gottlob, *Nachrichten von sehenswürdigen Gemälde und Kupferstichsammlungen, Münz-, Gemmen-, Kunst- und Naturalienkabinetten, Sammlungen von Modellen, Maschinen, physikalischen und mathematischen Instrumenten, anatomischen Präparaten und botanischen Gärten in Teuschland nach alphabetischer Ordnung der Städte*, t. 2, Erlangen 1787.
- Hume Rob, Still Robert, Swash Andrew, Harrop Hugh, *Europe's Birds. An identification guide*, Princeton 2021.
- Jackowska Krystyna, *Samuel Niedenthal*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 5: *Le–M*, red. Janusz Derwojed, Wrocław 1993, s. 53–54.
- Jaśniewicz Aleksandra, *Portret w Gdańsku. Od schyłku średniowiecza do późnego baroku (1420–1700)*, Gdańsk 2018.
- Knittel Meike, *Zeichnung eines Ameisenbären – Von der Sammlung inspiriert*, [w:] *Die Berliner Kunstkammer. Sammlungsgeschichte in Objektbiografien Vom 16. Bis 21. Jahrhundert*, red. Marcus Becker [et al.], Heidelberg 2024, s. 42–53.
- Mizera Tadeusz, *Bielik*, Świebodzin 1999 (Monografie Przyrodnicze, t. 4).
- Nowgorodowa Daria, *Musaeum Gottwaldianum i jego losy w Rosji*, „Klio”, 46, 2018, 3, s. 109–137.
- Pałubicki Janusz, *Malarze Gdańscy. Malarze, szklarze, rysownicy i rytownicy w okresie nowożytnym w gdańskich materiałach archiwalnych*, t. 2: *Słownik malarzy, szklarzy, rytowników i rysowników*, Gdańsk 2009, s. 559–563.
- Schwarz F., *Samuel Niedenthal*, [w:] *Altpreußische Biographie*, red. Christian Krollmann, t. 2, Königsberg–Marburg a/Lahn 1943, L. 2.
- Siebold Carl Theodor, *Neue Beiträge zur Wirbelthier = Fauna Preussens*, „Vaterländisches Archiv für Wissenschaft, Kunst, Industrie und Agrikultur oder Preußische Provinzial-Blätter”, 27, 1842, s. 420–437.
- Sobecka Anna, *Art and Science in Early Modern Gdańsk*, „Studia Historica Gedanensia”, 13, 2022, s. 53–69.
- Sobecka Anna, *Carl Borromäus Ruthart a sztuka gdańska*, [w:] *Natura i duchowość. Carl Borromäus Ruthart (1630–1703)*, Gdańsk 2019, s. 21–24.
- Sobecka Anna, *Obrazowanie natury w nowożytnym Gdańsku. O kulturze kolekcjonerskiej miasta*, Gdańsk 2021.
- Sobecka Anna, *Rysunki siostr Breyne jako nieznana część osiemnastowiecznej kolekcji gdańskiej rodziny uczonych*, [w:] *Kolekcje. Kształtowanie, historia, dziedzictwo utracone*, red. Magdalena Mielnik, Gdańsk 2020, s. 259–273.
- Sobecka Anna, *Początki naukowych badań nad bursztynem w Gdańsku i kolekcja Jacoba Theodora Kleina (1685–1759)*, „Artium Quaestiones”, 2023, 34, s. 13–46, <https://doi.org/10.14746/aq.2023.34.1>.
- Sobecka Anna, Szwedo Jacek, *Samuel Niedenthal and the Legacy of Zoology in the Seventeenth Century*, „Muzeologia a kultúrne dedičstvo / Museology and Cultural Heritage”, 12, 2024, 1, s. 45–61, <https://doi.org/10.46284/mkd.2024.12.1.3>.
- Svenson Lars, Mullarney Killian, Zetterström Dan, *Collins bird guide. The most complete guide to the birds of Britain and Europe*, London 2022.
- Teixeira Dante Martins, *Coleção Niedenthal. Animaux et insectes*, Petrópolis 2000 (Brasil Holandês).
- Teixeira Dante Martinez, *The „Thierbuch” e a „Autobiografia” de Zacharias Wagener*, Rio de Janeiro 1997 (Brasil Holandês).
- Tylicki Jacek, *Rysunek gdański ostatniej ćwierci XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Toruń 2005.
- Winkler David W., Billerman Shawn M., Lovette Irby J., *Puffbirds (Bucconidae)*, 2020, <https://birdsoftheworld.org/bow/species/buccon2/1.0/introduction> (dostęp: 24 VII 2024).